

гуманістичний підхід до розкриття її сутності. Психіка визначається як форма відображення дійсності, як суб'єктивний образ об'єктивного світу. І до основних категорій відносять відображення, діяльність, особистість тощо.

Існують спроби інтегрувати сучасні психологічні знання, які інтенсивно та екстенсивно розвиваються, та відійти від марксистсько-ленінської теорії та практики.

Наведу два приклади визначення психіки вітчизняними вченими, які переймаються методологічними проблемами.

Психіка — це індивідуальний світ людини, взятий у психологічних закономірностях його виникнення, функціонування, розвитку та згасання (І. Маноха)

Психіка — це трансцендентна функція існування людини (О. Фільц).

Вітчизняна наука потребує ґрунтовного та креативного перегляду спадку радянської психології, що дало б змогу переглянути визначення предмету та основних категорій вітчизняної психології.

Крупчан О. Д., академік Національної академії
правових наук України,
директор Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва НАПрН України,
завідуючий кафедри конституційного
і адміністративного права КНЕУ імені Вадима Гетьмана

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ І ВПРОВАДЖЕННЯ НОВІТНІХ ЦИВІЛІСТИЧНИХ ЗНАТЬ У СОЦІАЛЬНУ ПРАВОСВІДОМІСТЬ — АКТУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВИ І НАУКИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Стаття 1 Конституції проголошує Україну демократичною, соціальною правовою державою і виступає фундаментальним чинником, що завдає вектор суспільного розвитку. Світовий досвід свідчить про те, що конституційно проголошують себе соціальними ті держави, які не тільки зобов'язуються гармонізувати інтереси особистостей, соціальних груп і всього суспільства, ви-

ключити їх антагоністичне протиставлення та підкорення одне одному, а й проявляють політичну волю щодо послідовного втілення в життя цих зобов'язань, зокрема шляхом розбудови приватноправового громадянського суспільства.

Сьогодні саме приватні відносини потребують особливої уваги і набувають відповідного значення у зв'язку з необхідністю конструктивно-критичного переосмислення наукової юридичної спадщини, яка лишилася незалежній Україні від науки цивільного права радянської доби.

Пізнання та подальше впровадження в механізми забезпечення функціонування громадянського суспільства нових цивілістичних знань, осмислення стану та тенденцій розвитку науки приватного права та правових відносин взагалі потребує:

по-перше, пошуку сучасних методологічних і теоретичних підходів до наукових розробок у сфері науки приватного права;

по-друге, зосередження уваги саме на ролі соціальної правосвідомості у розвитку українського суспільства, його приватних відносин.

Про якісно новий стан правосвідомості, скоріше про її кризу, завжди йшла мова у перехідні періоди розвитку суспільства від одного типу суспільних відносин до іншого. При цьому відбувався процес переоцінки провідних цінностей: «У перехідні історичні епохи радикальних перетворень, коли змінюється весь устрій соціального життя і старе енергійно витісняється новим, — пише В. А. Бачинін, — індивідуальна і суспільна правосвідомість активно прагнуть до звільнення від негативних стереотипів минулого» [1, с. 22].

Розгортання економічної кризи, яка продовжується в сучасному українському суспільстві, впливає на деформацію все ще недостатньої правосвідомості особи, насамперед, що стосується уявлень і знань щодо реформування інституту приватної власності, інвестування будівництва, податкової системи; чому сприяють також болючі прорахунки у проведенні політичної та правової реформ, що згодом проявляються і закріплюються в законодавстві, негативно впливають на сферу правотворчої та правоохоронної діяльності, сприяють існуванню, відтворенню та поширенню правого нігілізму населення.

Запровадження і тривале використання штучного управління та керування державою, ігнорування при цьому правової психології людей, що була сформована в інших умовах, відсутність реальних передумов для самозахисту особи (значні скорочення робочих місць, низький рівень заробітної плати, постійні непорозуміння з її

виплатами, мізерні пенсії, низька якість медичної допомоги, відсутність дієвої охорони та захисту основних прав і свобод з боку правоохоронних органів тощо), все це зумовило неприйняття реформ значною частиною населення, особливо старшого покоління.

Ліберальні концепції, що базуються на конкуренції і свободі особистості, не зовсім адекватно сприймаються населенням, правова свідомість якого ґрунтується на інших морально-релігійних цінностях та заплуталась у різноманітних хаотичних державних програмах. Конкуренція, при відсутності рівних «стартових можливостей», є черговою утопією, в потенціальній реальності якої намагаються переконати громадян і закликають ще «раз потерпіти» та «самообмежитись».

Поряд із низкою викладених негативних проблем, слід визнати наявність стійкого і осмисленого подальшого несприйняття у правосвідомості учасників приватних відносин, правозастосовчих суб'єктів таких категорій та інститутів як «свобода договору», «приватна ініціатива», «вільне волевиявлення», «рівноправність сторін» тощо як ключових рушіїв динаміки цих відносин. Так, ст. 19 Конституції України містить положення, яке стосується приватних осіб і яке відтворює на конституційному рівні принцип «дозволено все, що не заборонено» і в суспільній правовій свідомості набуло сприйняття у саме такому сенсі.

Тобто, максимальна реалізація принципів приватної ініціативи, свободи волевиявлення та диспозитивності учасників цивільних відносин є тими основоположними явищами дійсності, з якими пов'язане виникнення, зміна та припинення приватних правовідносин і, власне, і їх зміст. Обмеження чи межі приватної ініціативи, свободи волевиявлення та диспозитивності мають бути виправданими, необхідними й передбаченими законом чи іншим джерелом правового регулювання.

Однак, практика свідчить про протилежну тенденцію. Приватна ініціатива, свобода волевиявлення та диспозитивність участі в цивільних відносинах підпадає під все більші обмеження, коли у порівнянні із сваволею початку 90-х років під лозунгами надання додаткових гарантій, визначеності та достовірності дій учасників цивільних відносин в останні роки почався процес різноманітних утисків та обмежень приватної ініціативи і свободи у вигляді визначення і встановлення форм та способів вчинення певних дій, введення додаткових реєстраційних, ліцензійних, дозвільних процедур тощо.

Державне регулювання та імперативні приписи законодавства безсумнівно потрібні, однак не менш потрібною є й виваженість

та чітка формалізація у введенні такого регулювання та обмежень, оскільки саме останні мають бути визначені як «виключення, що не підлягають розширювальному тлумаченню». Прикладом негативного впливу зарегульованості відносин може бути питання самовільного будівництва, яке, як явище, подекуди існує саме через значну складність та тривалість процедури оформлення дозвільної документації на здійснення законного будівництва.

Одним із фундаментальних завдань держави в рамках упровадження цивілістичних знань у соціальну правосвідомість особи, продовжує бути завдання розв'язання проблеми співвідношення імперативного та диспозитивного методів правового регулювання приватних відносин.

На жаль, у даний час, в умовах світової економічної кризи, диспозитивне правове регулювання в багатьох сферах приватно-правових відносин витісняється або обмежується імперативним. Зокрема, це проявляється в банківській сфері, про що свідчить намагання НБУ законодавчого встановлення мораторію на дострокове повернення депозитів, а також мораторіїв на виконання зобов'язань перед кредиторами банків, щодо яких НБУ введено тимчасову адміністрацію.

Тож, не дивлячись на те, що з часу набуття чинності Конституцією України минуло вже майже 15 років, можна зробити висновок, що визнання України правовою, соціальною державою є радше бажаною ціллю, яку потрібно досягти, ніж констатацією реалій сьогодення.

Соціальна, правова держава є найвищим досягненням суспільного гуманізму та прогресу. Це має бути усвідомлено і визнано кожним громадянином, кожною соціальною групою тощо. А на державному рівні має бути узаконено, що в центрі всіх її дій і рішень є людина з її гарантованими державою правами і свободами.

Слід погодитись із тими фахівцями, які наголошують, що «соціальна держава — це, насамперед, структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак» [2, с. 42].

Становлення та розвиток соціальної, правової держави України має забезпечуватися наступними *пріоритетами*: гарантуванням конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвитком громадянського суспільства, його демократичних інститутів; зміцненням політичної і соціальної стабільності в суспільстві; створенням конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпеченням постійно зростаючого рівня

життя й добробуту населення; розвитком духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу, зміцненням фізичного здоров'я нації, створенням умов для розширеного відтворення населення.

Докорінна перебудова соціально-економічного устрою в державі, перехід її до ринкової економіки і демократичні принципи розбудови в соціальній сфері логічно призвели до кодифікації, тобто до здійснення кардинальних змін цивільного та суміжних галузей законодавства: господарського, сімейного, цивільно-процесуального тощо. Кодифікація являє собою цілком з'ясований і закономірно необхідний елемент процесу розвитку правової системи і покликана по-новому урегулювати цивільні відносини, систематизувати законодавство у цій галузі, але проведена за роки незалежності кодифікація цивільного законодавства, навіть із прийняттям Цивільного кодексу України, на жаль, не вирішила усіх проблем та потреб практики, регулювання відносин у приватно-правовій сфері.

Слід вказати, що особливе місце в систематичі позитивного приватно-правового законодавства займає Конституція держави, прийняття якої в Україні, як всім відомо, супроводжувалося численними дискусіями та політичними компромісами.

Не секрет, що окрім багатостраждального шляху прийняття Конституції України, до стовпів законодавчого підґрунтя процесу розбудови громадянського суспільства в Україні майже загальновизнано зараховувався Цивільний кодекс України, який на той час вже досить традиційно називався «другою конституцією» держави. Подібне визначення Цивільного кодексу України можливо вплинуло на долю його прийняття, оскільки тривалість та складність епопеї з його прийняттям лише трохи поступилася складністю свого сюжету конституційному процесу, а тривалістю процесу підготовки і прийняття кодексу взагалі перевершив процес підготовки і прийняття Конституції України.

Однак це вже історія, оскільки на сьогодні Цивільний кодекс України не лише прийнятий та набув чинності, а є кодифікованим законом, який активно застосовується вже 7 років, що дає нам підстави для підведення певних проміжних підсумків щодо якості цього нормативно-правового акту з відвертою вказівкою на позитивні та негативні моменти в регулюванні суспільних відносин, що мають місце внаслідок його регулятивної дії. Зокрема, у результаті останньої кодифікації цивільного законодавства здійснено революційне зрушення — було реанімовано дві основні фундаментальні підвалини цивільного права: приватної влас-

ності і свободи договору. Сьогодні не є важливим, хто є власником і у якій сфері реалізуються відносини власності. Увага учасника приватних відносин повинна концентруватися на тому, який обсяг повноважень має власник, які існують механізми реалізації цих повноважень і на які способи захисту суб'єктивного права власності власник може розраховувати [3, с.13].

Разом з тим, слід визнати й те, що положення Цивільного кодексу України не можуть бути визнані аксіоматичними, тобто безспірними твердженнями, що не піддаються сумнівам, хоча б з огляду на:

по-перше, природність походження значної кількості приватних немайнових та майнових прав учасників цивільних відносин, що витікають з самої сутності життя людей, їх перебування у часі та просторі, а тому позитивне джерело права, яким є ЦК України, є свого роду «вторинним», «похідним» від природного джерелом права і за своєю сутністю кодекс не може мати виключної юридичної еталонної якості;

по-друге, позитивні джерела регулювання приватноправових відносин не обмежуються текстом ЦК України, який, за загальним правилом, не має більшої, наперед визначеної чи якимось іншим чином закріпленої юридичної сили порівняно з іншими законами чи навіть договорами, звичаями тощо;

по-третє, слід визнати й те, що в сфері регулювання приватноправових відносин є чинними декілька кодифікованих актів, а сама ця сфера покривається кількома галузями законодавства чи навіть галузями права.

Виходячи з того, що аналіз 7-ми річного досвіду застосування положень чинного ЦК України є не лише підставою доводити необхідність подальшої дискусії щодо шляхів удосконалення нормативного регулювання приватно-правової сфери суспільства, але і продуктивним ґрунтом для наукових напрацювань та вироблення підходів до підвищення ефективності розбудови соціальної, правової держави.

Наступною проблемою, яка потребує нагального втручання з боку держави є потреба в удосконаленні механізму тлумачення нормативно-правових актів.

Значення тлумачення права істотно зростає у теперішній час, коли соціальна і юридична практика поступово відходить від традиційних для нашого суспільства уявлень про право як лише настанов і приписів держави. Втілення права в життя, в поведінку людей об'єктивно неможливе без з'ясування змісту норм права, індивідуальних рішень, договорів.

На сьогодні, найбільш гостро постає проблема застосування на практиці актів цивільного законодавства громадянами, юридичними особами, правозастосувальними органами, нотаріусами тощо. Проблема проявляється у чисельних неузгодженостях актів цивільного законодавства між собою, невдалому формулюванні законодавцем норм із зайвим нагромадженням оціночних понять, що призводить до розмитості всього змісту нормативно-правового акту та загрози його можливого неоднозначного застосування, і, як наслідок, порушення прав та законних інтересів суб'єктів цивільних відносин.

Сучасні суспільні відносини настільки мобільні, швидкоплинні та постійно рухливі, що їх неможливо однозначно зафіксувати переведенням у правові відносини, а, отже, без процедури тлумачення нормативно-правових актів не обійтись. Не секрет, що від якості, ефективності, системності та узгодженості нормативного акту залежить рівень оптимальності регулювання суспільних відносин, у тому числі і приватних. У цьому сенсі назріла ще одна проблема — перевиробництво законів.

Збільшення числа нормативно-правових актів призводить до того, що законодавство стає громіздким, і в ньому все важче орієнтуватися не лише громадянам, а й фахівцям-юристам. У результаті підринається довіра до права не тільки у основної маси населення, але, навіть і серед досвідчених фахівців, науковців.

У даному випадку, слід погодитись із думкою члена-кореспондента НАПрН України, професора Р. О. Стефанчука, що розробка законодавчих актів повинна бути не лише «покликом душі», але й справою професіоналів [4, с.5 9]. Крім цього, вважаємо необхідним залучення до законотворчого процесу практичних працівників судів, правоохоронних та правозастосовних органів, широкого кола громадян. Тобто необхідно залучити до експертизи і обговорення проектів законів, інших нормативно-правових актів людей із значним практичним і життєвим досвідом. Особливу увагу слід звертати на наукові розробки, які здійснюються здобувачами наукових ступенів, особливо це стосується юридичних наук. Адже будь-яке наукове дослідження, більше того, якщо воно вистраждане, здійснене власними зусиллями, повинно мати прикладне значення, яке може полягати у обов'язковості формулювання здобувачем власної редакції відповідної норми, змін та доповнень до вже існуючих актів законодавства.

Доцільно також більш широко залучати до проведення громадянської експертизи законопроектів наукові установи Національної академії наук України та, що особливо важливо, Національної

академії правових наук України. Значний внесок у цю справу могли б внести вищі навчальні заклади, які мають відомі наукові правові школи за певними напрямками юридичної науки. Активно і постійно слід застосовувати і процедури громадського обговорення нормативно-правових актів, шляхом опублікування їх проектів у засобах масової інформації, в мережі Інтернет. Особливу увагу слід приділити співпраці із професійними громадськими організаціями. Необхідно відновити втрачений зараз, але колись діючий зворотній зв'язок між законодавцем і суспільством. На підставі всього наведеного не важко дійти висновку, що неузгодженість у положеннях чинного законодавства буде супроводжувати вітчизняну правозастосувальну діяльність ще досить тривалий час, підтвердженням чого є:

— фактична конкуренція між окремими нормами ЦК України та ГК України;

— неузгодженість положень різних нормативно-правових актів в регулюванні певних правовідносин. Прикладів чого можуть слугувати відповідні положення ЦК України, ГК України, Закону України «Про господарські товариства» та Закону України «Про акціонерні товариства»;

— позаплановість, нерівномірність, невідповідність і неузгодженість загальної, наприклад, поетапної кодифікації законодавства, неоднозначна оцінка суспільством і фахівцями нового Податкового кодексу України.

У той же час далеко не всі нюанси цих взаємовідносин враховані законодавцем і внормовані, що дуже негативно впливає на правове регулювання приватної сфери життя та діяльності суспільства. Вчені-юристи і практики вже давно ставлять питання про необхідність підвищення ефективності правової пропаганди і правового виховання. Є багато офіційних документів щодо планування і здійснення цієї діяльності, але, попри це ефективність її дуже низька. Недоліки у цій справі, як правило, пояснюються відсутністю необхідних ресурсів і коштів.

На тлі глибокої кризи правової свідомості населення, прорахунків і поразок у справі правової пропаганди і правового виховання тим актуальнішим є питання про необхідність поширення цивілістичних знань серед широких верств населення України.

Впровадження та розповсюдження цивілістичних знань є важливим не лише у колі юристів-практиків чи вчених-цивілістів. Майбутнє кожної країни полягає у розвитку її молодих поколінь, які спрямовують у власну свідомість усі реалії життя: перенасиченість інформаційного поля, ідеологічне розшарування, культ

удаваних цінностей (грошей, свободи-свавилля, «правомірного» насильства), прояв кризи і соціальну незахищеність населення.

Коли суспільство не бачить підвищеної потреби у вихованні, з одного боку, законслухняних, а з іншого, інформованих про свої права й обов'язки й поважаючих ці права осіб, і не забезпечує це вже з дитячого садка, то майбутнє стає небезпечним. Сьогодні назріла необхідність у більш повному й об'єктивному інформуванні суспільства про приватні права осіб і засоби їх захисту.

Тому важливим завданням держави — є створення ефективної системи правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення науки приватного права, психології, філософії і сформувала високу правову, у тому числі цивільно-правовою культуру особи.

Одним із напрямів реалізації такого завдання може стати запровадження у загальноосвітніх школах **обов'язкової** навчальної дисципліни «Право», «Правова культура», «Правове інформування» або «Практичне право» (вибірковий спецкурс, який введено МОНМС у деяких загальноосвітніх школах у якості експерименту) принаймні з 5—6 класу навчання, у віці, коли дитина вже може сформулювати свою власну, певним чином аргументовану думку.

На сьогодні у школах наявним є певний дисбаланс: інформатику та іноземну мову школярі вивчають вже майже з першого класу, а основи права — протягом одного семестру лише у 9 класі, коли психологічно більша частина особистості підлітка вже практично сформована. Необхідно також звернути увагу на те, що викладач, який проводить заняття, як правило, має освіту історика і не володіє правовою ідеологією та правовим досвідом, що передбачають систематизоване виявлення правових поглядів, ідей, вимог різноманітних соціальних груп, і яка ґрунтується на відповідних соціальних і наукових знаннях.

Майбутнє демократичної, правової, соціальної держави залежить від правосвідомості громадян, і метою навчання у школі повинно стати не тільки надання загальноосвітніх знань, а й формування у випускника школи органічної системи уявлень про власні конституційні та приватні права, оскільки вони, з одного боку, характеризують індивідуальність особистості, а з іншого, розкривають подальший потенціал професіоналізму, спрямованого на формування правової культури, морально-психологічного клімату у суспільстві в цілому.

Держава повинна також відновити безоплатний обов'язок чиновників-юристів державних органів усіх ланок і органів місцевого самоврядування, що полягає у їх персональній участі у про-

веденні лекційних форм правової пропаганди і, в першу чергу, розповсюдженні цивілістичних знань.

Отже, підсумовуючи викладене, зупинимось на основних висновках:

— процес пізнання та подальшого впровадження нових цивілістичних знань, висвітлення стану та тенденцій розвитку науки приватного права та правових відносин взагалі потребує пошуку сучасних методологічних і теоретичних підходів до наукових розробок у сфері науки приватного права та зосередження уваги саме на ролі соціальної правосвідомості у розвитку українського суспільства, його приватних відносин;

— неузгодженість у положеннях чинного законодавства буде супроводжувати вітчизняну практичну діяльність ще досить тривалий час;

— лише упорядкувавши законодавство у сфері оподаткування, забезпечивши його незмінність протягом тривалого часу, створивши прозорі та єдині правила ведення підприємницької (господарської) діяльності й оподаткування, можна очікувати укріплення партнерських стосунків між фізичними і юридичними особами та державою, що призведе до збільшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, а також збільшення доходів суб'єктів підприємницької діяльності та громадян України;

— важливим і актуальним завданням держави — є створення ефективної системи правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення науки приватного права, психології, філософії і сформувала високу правову культуру особи [5, с. 690].

Використана література

1. *Бачинин В. А.* Морально-правовая философия. — Х., 2000. — 206 с.
2. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні : проблеми теорії і практики. — К., 2000. — 599 с.
3. *Кузнєцова Н.* Основні методологічні засади сучасного цивільного права України // Право України. — 2009. — № 8. — С. 12—15.
4. *Стефанчук Р.* Шляхи реформування цивільного законодавства: погляди на Захід та Схід // Право України. — 2009. — № 8. — С. 53—62.
5. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадського суспільства і держави: у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. — К.: Логос, 2010, том II: Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку. — С. 690.